

УДК 37.012+910.1 (045)

І.М. Шоробура,

кандидат педагогічних наук, доцент

(Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія)

**СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ В 1934-1940 РР.**

У статті розглядається становлення системи шкільної географічної освіти в Україні в 1934-1940 рр. Аналізується побудова географічних курсів в школі. Звертається увага на питання вдосконалення шкільної географічної освіти цього періоду. Вивчається навчально-методичне забезпечення викладання географії у досліджуваній період.

Історія окремих галузей освіти, зокрема шкільної географічної, є важливою складовою загальної історії педагогіки. Ознайомлення з її історією, конструктивно-критичний аналіз цього окремого історико-педагогічного феномена уможлиблює не тільки осмислення загальної картини її становлення і розвитку в Україні як цілісного багатогранного явища, але й створює умови для системного відтворення вітчизняного історико-педагогічного процесу. Актуальність теми є беззаперечною, враховуючи сучасне соціальне замовлення на забезпечення якісної освіти, недостатню готовність масової педагогічної практики до його розв'язання, відсутність необхідного осмислення теорії і практики шкільної географічної освіти в історико-педагогічному аспекті.

Вивченню історії шкільної географічної освіти присвятили свої розвідки автори, які розглядали цей феномен у контексті історико-педагогічної науки (В. Корнєєв, Л. Круглик, Л. Мельниченко, О. Плахотнік, А. Сиротенко та ін.). Близькими за предметом вивчення до нашої роботи є статті Л. Мельничук, де проаналізовано позитивні зрушення та характерні особливості викладання географії в школах України з 1900 до 1950-х років.

Мета даної статті – подати ретроспективний аналіз системи шкільної географічної освіти в 1934-1940 рр. в Україні.

16 травня 1934 р. опубліковано Постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР "Про викладання географії в початковій і середній школі", де йшлося про недоліки в навчанні географії: абстрактність і сухість викладу, недостатність фізико-географічного матеріалу, слабе орієнтування учнів по карті, перевантаження підручників статистико-географічним матеріалом і загальними схемами, внаслідок чого учні виходять зі школи, не маючи часто елементарних географічних знань [1: 65]. У постанові пропонувалися такі зміни: у програмі для 5 класу обмежитися фізичною географією і зберегти встановлений обсяг програми, але спростити зміст, адаптувавши його до віку учнів. Акцентувалося на тому, щоб навчання було доступним, зрозумілим і цікавим. Одним із засобів, які забезпечували б ці вимоги, рекомендовано максимальне використання на уроках унаочнення. Пропонувалися й інші зміни у змісті: на розділі загального землезнавства і огляд материків відводився окремий навчальний рік. Кожен клас тепер мав чітко визначений курс.

У тому ж 1934 р. ЦК КП(У) видав постанову "Про викладання громадянської історії та географії в політехнічній школі", де також йшлося про незадовільну географічну грамотність учнів та істотні недоліки у викладанні предмета й пропонувалося вжити заходів для їх усунення, зокрема переглянути навчальні плани і програми з тим, щоб скоротити і спростити навчальний матеріал відповідно до віку учнів, ліквідувати зайві економічні та статистичні дані, "одночас розширивши географічний огляд суходолів, океанографії, географічну характеристику УРСР". Рекомендувалось у програмі з економічної географії для 8 класу сконцентрувати основну увагу на огляді розміщення продуктивних сил УРСР, на стані народного господарства, даючи економіко-географічну характеристику кожного району [1: 65].

З 1935 р. запроваджувалася нова концентрична побудова курсу географії за ступенями шкіл (початкова, семирічна, середня) та його розподіл за роками навчання. У початковій школі (3 клас) курс географії мав викладатися на матеріалі своєї місцевості, а також подавався огляд природи та життя людей у різних природних зонах СРСР (4 клас). У семирічній школі головний акцент робився на вивченні фізичної географії: загальної (5 клас), частин світу (6 клас), СРСР (7 клас). Оскільки чимало учнів закінчувало свою освіту в семирічній школі, курси 6 та 7 класів доповнювалися важливими відомостями з економічної географії зарубіжних країн, СРСР та України. У старші класи переносився систематичний курс економічної географії: СРСР та УРСР (8 клас), зарубіжних країн (9 клас). Таким чином, загальний обсяг шкільного курсу за навчальним планом Наркомосу УРСР 1935 р. був збільшений до 15 годин на тиждень, що перевищувало кількість годин, які виділялися для вивчення цього курсу раніше [2: 21].

Уже в 1935 р. було вжито заходів щодо видання стабільних програм із загальних курсів фізичної та економічної географії, які стали більш послідовні та систематизовані. Навчальний матеріал дещо скоротився і відповідав віковим особливостям учнів. У початковій школі було відібрано для вивчення

лише найнеобхідніші поняття і терміни, зменшено географічну номенклатуру та визначено порядок її вивчення. Зміст курсу 5 класу був значно спрощений. У програмі 6 класу більша увага зверталася на фізико-географічний огляд частин світу, помітно зменшився обсяг фактичного матеріалу. В курсі 7 класу збільшилася кількість годин на фізико-географічний огляд України. З програм курсів економічної географії (8-9 класи) вилучався суто економічний матеріал [2: 22]. Вивчення географії за новими програмами підняло статус предмета, який тепер забезпечував учнів необхідними фізико-географічними та соціально-економічними знаннями. За цими програмами з невеликими змінами школи України працювали досить тривалий час.

7 серпня 1935 р. вийшла Постанова уряду "Про видання і продаж підручників для початкової, неповної середньої і середньої шкіл", де вказувалося на обмалювання у школі географічного навчального приладдя. Пропонувалося створити авторські колективи для складання підручників з географії, видати серії географічних карт, картин, таблиць. На виконання постанови вже в 1935, 1936 рр. видаються перші підручники (А. Барков, А. Половинкін "Фізична географія", Л. Синицький "Фізична географія").

З 1934 р. починає виходити журнал для вчителів "Географія в школі". Це періодичне видання сприяло поліпшенню викладання географії і в школах України. На його сторінках висвітлювалися проблеми, які цікавили саме вчителів географії, що давало можливість ділитися досвідом, досягненнями у викладанні предмета, кращими методичними розробками уроків, екскурсій, гурткової роботи, обмінюватися думками і пропозиціями. Перший редактор журналу професор М. Баранський широко залучав до активної участі в підготовці чергових номерів "Географії в школі" вчителів України. Тільки за три роки (з 1934 по 1936) у журналі надрукували свої статті близько 200 учителів, зокрема з Києва, Феодосії, Полтавщини, Харкова, Одеси, котрі ділилися міркуваннями, як краще підготуватися до уроку, якими методами користуватися при вивченні окремих тем, де взяти додаткову географічну літературу, як застосувати унаочнення.

Вжиті в середині 30-х рр. заходи щодо перегляду структури і змісту шкільних курсів, зміцнення навчальної бази, підвищення кваліфікації вчителів-географів дали певні результати. Перевірка ефективності вивчення географії в новій школі (1936) виявила, що в цілому учні п'ятих класів засвоїли програмний матеріал, хоча не всі теми засвоєні успішно. Особливо це стосувалося тем "Орієнтування і окомірна зйомка", "Форми і рух землі". В усіх класах відмічалось, що знання карти залежить від знань і кваліфікації вчителя, оскільки у досвідчених учителів учні добре орієнтувалися по карті, вміли її читати; в інших – карту знали погано, не могли показати об'єкти. У документах перевірки зазначалося також, що учні недостатньо володіють географічною номенклатурою, не розуміють взаємозв'язків, що існують між фізикогеографічними елементами, а в економгеографії – між природними умовами і господарством, не вміють застосувати знання до конкретної частини карти, самостійно зробити висновки за картою, таблицею, визначити головне і другорядне.

Причинами цього керівні органи вважали недопрацювання попередніх років, відсутність у вчителів спеціальної географічної освіти, достатньої методичної підготовки, обмалювання методичних і наочних посібників. Серед слабких місць вказували і на методику навчання, зокрема на однотипність уроків, лібералізм учителів при оцінці знань, незрозуміння різниці між суттєвою помилкою і допустимою, невміння організувати роботу з окремим учнем на уроці, недостатнє пояснення домашнього завдання, теоретичний характер змісту, що не сприяє реалізації принципу зв'язку навчання з життям та ін. [3; 4; 5].

Зверталася увага й на основні типи уроків, які бажано використовувати при вивченні географії, щоб урізноманітнити навчальний процес: цікава розповідь, насичена багатим, різноманітним матеріалом; урок, побудований на читанні карти, коли карта стає джерелом знань; урок, побудований на практичній роботі з контурною картою; робота з підручником (значне місце в таких уроках займає опрацювання схем, малюнків, карт у підручнику); урок з короткими повідомленнями учнів (домашнє завдання задають всім, але 2-3 учні готують ще й частину матеріалу, який буде вивчатися на наступному уроці) [6: 5-26].

Серед невирішених питань вказувалося на однотипність унаочнення уроків географії. Тому вчителям часто доводилося разом з учнями виготовляти таблиці, карти, картосхеми, альбоми тощо. Піддавалося критиці обмежене використання кінофільмів з навчальною метою, відсутність популярних географічних завдань, зверталась увага на випадки географічної неграмотності серед учнівської молоді, надто повільне створення географічних кабінетів [6: 26].

Аналіз програми з географії 1937 року показав, що в ній було зроблено деякі скорочення і уточнення. Необхідність цих уточнень і скорочень гостро відчувалася викладачами географії у зв'язку з їхньою переважаністю та невідповідністю часу, запланованого програмою та фактично відведеного на викладання предмета.

Крім часового розподілу, програма подавала необхідний мінімум знань з географії для учня кожного класу. У програмі 5 класу було знято деякі теми, наприклад "Земля і сонячна система",

"Розподіл погоди в циклоні і антициклоні" тощо. У програмі 6 класу скорочувалася характеристика окремих країн, зокрема вивчення галузей господарства і розгляд економіко-географічних районів. По кожній країні передбачалося дати учням:

- 1) фізико-географічну характеристику, що доповнює і розвиває відомості, одержані учнями з фізико-географічного огляду відповідної частини світу;
- 2) коротку характеристику народного господарства країни, як-от: переважання промисловості чи сільського господарства, зернових чи технічних культур, скотарства; експлуатація даною країною колоній або, навпаки, її залежність від інших країн;
- 3) коротку характеристику державного ладу, наприклад, конституційна монархія, буржуазно-демократична республіка, федеративна буржуазно-демократична республіка. У програму 7 класу вводився новий політико-адміністративний поділ СРСР за Конституцією 1937 р.

Матеріал програми було повністю локалізовано і уточнено обов'язкову географічну номенклатуру, зокрема, які міста учні повинні знати обов'язково. На тему "Південь СРСР" (Україна і Крим) порівняно з російськими програмами збільшувалася кількість годин [7: 4].

З програми 8 класу знято розділ "Історичне минуле", "Перша і друга п'ятирічки", у програмі 9 класу скорочено "Загальний огляд капіталістичного світу", в характеристиці окремих країн – історико-економічні нариси, характеристики Португалії і Єгипту.

Зауважувалось на питаннях засвоєння картографічного матеріалу. При вивченні політичної карти слід було зосереджувати увагу на таких основних питаннях: поділ світу перед імперіалістичною війною; утворення після війни нових держав і збільшення території Франції, Румунії, Італії (за рахунок яких держав?), поділ частини Азіатської Туреччини і німецьких колоній (між якими державами?).

У програмі давалися чіткі рекомендації щодо вивчення окремих тем. Так, при проходженні теми "Розміщення продуктивних сил у капіталістичному світі" вчитель мав показати, що найсильніші імперіалістичні держави мають переважну частину промисловості і механізований транспорт, а колоніальні й залежні країни є в основному постачальниками сировини для імперіалістичних держав. Під цим кутом зору мало розглядатися конкретне розміщення продуктивних сил [8: 3-6]. Такі рекомендації дозволяли розставити ідеологічні акценти у викладанні.

Наявні у програмі і вказівки щодо методики занять. Наголошувалось, що робота з картою має бути неодмінною умовою кожного уроку. На уроці в класі завжди повинні бути фізична, політична й інші карти півкуль або тієї частини світу, країни, області, яку діти вивчають. Учень має вміти показувати послідовно на кожній з них всі згадані географічні назви. Учитель повинен особливо дбати про те, щоб матеріал програми не тільки добре запам'ятався учням, але щоб вони розуміли саме географічні зв'язки. Так, у 6 класі замість того, щоб завчати окремо всі моря, затоки, протоки, острови і т.д., треба при розгляді, наприклад, Середземного моря або Північного Льодовитого океану, вивчити затоки, протоки, острови і півострови даного моря чи океану в їх географічній послідовності, а потім провідне повторити по окремих об'єктах (моря, острови і т.д.). Це покращить знання карти [8: 6].

Робота над удосконаленням програм продовжувалась і у 1939 р. [9]. У пояснювальній записці програм було подано ґрунтовну характеристику кожного з курсів. Так, відносно 5 класу, де вивчалися основи фізичної географії, зауважувалось, що треба закласти основи географічних знань, уявлень і навичок, необхідних для засвоєння всього курсу. Вчитель повинен дати учням знання карти в обсязі номенклатури, передбаченої програмою; знання умовних знаків навчальної і топографічної карти, вільного читання її, вміння користуватися масштабами карт; розкрити процеси, що існують у природі; пояснити причини і взаємозв'язки явищ і пов'язати їх з картою. Зважаючи на підготовку і вік учнів 5 класу, необхідно завжди починати з опису природних явищ, а потім тільки давати їх тлумачення. Учитель не повинен перетворювати вивчення фізичної географії в запам'ятовування учнями голих визначень. Учні повинні вміти давати опис природних явищ, виявивши розуміння їх і знання карти, супроводжувати свою розповідь коментарем карти або графічним рисунком на дошці. Велику допомогу вчителю в цьому напрямі мали дати екскурсії в природу, використання в різних розділах курсу краєзнавчого матеріалу. Важливим було проведення в 5 класі окомірного знімання як етапу перед переходом до карти. Від вигляду своєї місцевості та її плану легко перейти до топографічної, а потім і до інших карт.

Програма звертала особливу увагу на політичне виховання учнів, даючи рекомендації до розгляду окремих тем. Наприклад, до теми "Форма і рух Землі" рекомендувалось дати сучасне наукове розуміння походження і руху Землі, протиставляти його біблійному; до теми "Будова земної кулі" (розділ "Вулканізм і землетруси") – наукові пояснення дії цих явищ, одночасно викриваючи факти використання церковниками руйнівної дії вулканів і землетрусів для залякування народу [9: 3].

Програма 6 класу охоплювала фізико-географічний огляд частин світу і найважливіших держав капіталістичного світу із загальною характеристикою їх політичного ладу і господарства. Учні повинні були не тільки добре знати фізичну і політичну карти, а й уявляти становище людей в умовах

капіталістичної експлуатації, їх жалюгідне існування навіть в умовах квітучої і багатой природи, соціальну нерівність населення. Це рекомендувалося показати дітям на конкретних прикладах, використовуючи газетний матеріал, художні описи, діапозитиви і т.д. [9: 4].

Програма 7 класу включала загальний і порайонний фізико-географічний огляд СРСР з короткою характеристикою господарства. Учні повинні були засвоїти політико-адміністративну карту СРСР, а також уміти показувати групи районів СРСР на фізичній карті. На уроках з цього курсу учні мали пізнати свою Батьківщину, побачити її різноманітні багатства, красу її окремих місць, дізнатися про освоєння раніше необжитих районів країни, про підкорення природи цілям соціалістичного будівництва. Знайомлячи учнів з географією Радянського Союзу, вчитель повинен пробудити в них почуття гордості і любові до соціалістичної Батьківщини, почуття здорового радянського патріотизму. При вивченні районів СРСР слід було звернути увагу на вивчення національного і культурного будівництва в національних районах [9: 5].

У 9 класі вивчався курс економічної географії капіталістичних країн, в якому вчитель повинен був зробити основний наголос на вивченні учнями фізичної і політичної карти, економічних районів розвинених і відсталих країн.

До програм з географії 1940 р., які в цілому відтворювали попередні, в курси 7 і 8 класів було внесено зміни у зв'язку з возз'єднанням Західної України з Радянською Україною, Західної Білорусії з Радянською Білорусією, утворенням Карело-Фінської РСР, Молдавської РСР, прийняттям до складу СРСР Литовської, Латвійської і Естонської Радянських Соціалістичних Республік і змінами в політико-адміністративному поділі СРСР. До програм 6 і 9 класів вносилися зміни у зв'язку з міжнародними подіями і змінами політичної карти Європи [9: 7].

Покращенню викладання сприяло і створення нових навчальних посібників та приладдя. З 1937-1939 рр. їх випускали підприємства системи Наркомосу в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві. Відповідно до програм розроблялися і підручники географії, які вперше почали видаватися як постійні з 1935 р. До створення підручників залучалися відомі географи – М. Баранський ("Економічна географія СРСР" для 8 класу), І. Вітвер ("Економічна географія зарубіжних країн" для 9 класу), С. Чефранов ("Фізична географія СРСР" для 7 класу), Г. Іванов, О. Добров ("Географія частин світу" для 6 класу), О. Барков, О. Половінкін ("Фізична географія" для 5 класу), П. Терехов, В. Ерделі ("Елементарна географія" для 3-4 класів) [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]. Ці підручники витримали багато видань. За їх перекладами майже двадцять років вивчалася географія в школах України. У підручниках подавався систематизований географічний матеріал, географічні карти.

Для конкретизації географічного матеріалу програми було видано серію картин, діапозитивів на склі та плівці, навчальних кінофільмів і карт. Крім окремих карт, видавалися навчальні атласи для шкіл. Першими серед них були "Географічний атлас для 3-4 класів" та "Атлас для 5-6 класів". Ці картографічні засоби вже мали уніфіковану систему умовних позначень, яка відповідала основним методичним вимогам. Значно збільшилося видання географічної літератури на допомогу вчителів: хрестоматій, довідників, книг про мандрівників та окремі країни, що давало педагогам можливість підібрати до уроку цікавий, захоплюючий матеріал.

З кожним роком випуск посібників, приладдя збільшувався, з'явилися перші навчальні географічні кінофільми, рельєфні карти, макети, а згодом – атласи, глобуси, контурні карти, методична література для вчителів. Особлива увага приділялася сільській школі та сільському вчителю географії [17: 20].

Вирішальним чинником у підвищенні рівня викладання географії була особистість учителя, рівень його загальної й фахової географічної освіти. Як зауважував методист М. Баранський [18: 143], траплялися випадки, коли в школі було і унаочнення, і кабінет географії, і методичні посібники, а рівень знань в учнів залишався низьким, уроки нецікавими, позакласна робота не проводилась. І, навпаки, кваліфікований учитель добивався зрушень у роботі навіть без відповідних умов викладання, завдяки різноманітним джерелам географічних даних, піднесенню престижу географії, зацікавленню дітей.

Вимоги до кваліфікаційного рівня вчителів посилювалися. На той час тільки 10 відсотків їх мали вищу освіту. Тому на початку 1936/1937 н.р. Раднарком затвердив план підвищення кваліфікації вчителів, що працювали в школі, але не мали закінченої педагогічної освіти, шляхом заочного навчання. Разом з тим, Наркомос України здійснював їх підготовку до складання екзаменів екстерном на географічних відділеннях учительських інститутів. А. Бальзамов підкреслював, що всі вчителі географії, без винятку, хто не мав спеціальної вищої освіти, протягом навчального року були залучені до активної роботи над підвищенням своєї кваліфікації, до одержання міцних систематичних знань за навчальними планами педагогічних чи учительських інститутів. Такі заходи дали позитивні результати у викладанні географії. На початку 40-х рр. рівень викладання географії підвищився.

У загальному, розвиток шкільної географічної освіти в 1935-1940 рр. позначився помітними змінами: встановленням систематичних послідовних курсів з визначеним обсягом матеріалу та переліком питань, напрацюванням у галузі підручникотворення та засобів навчання, пошуками

оптимальних методів і форм викладання. Стабільні програми, безумовно, підвищили рівень відповідальності вчителів за достовірність навчального матеріалу, рівень засвоєння матеріалу учнями. З іншого боку, зміст географії був ідеологізований та уніфікований відповідно до комуністичної доктрини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Постанови партії та уряду про школу. – К., 1947. – 357 с.
2. Програми початкової і середньої школи. – Збірник. – Ч. 1. – Харків: Радянська школа, 1934. – 24 с.
3. Боровицкий П.И. Методика естествознания в средней школе. Учебник для высших педагогических учебных заведений и учителей средних школ. Допущено Наркомосом РСФСР. – М.: Учпедгиз, 1934. – 256 с.
4. Боровицкий П.И. Методика природознания в средней школе / Підручник для вищих педаг. учб. закладів і вчителів середніх шкіл. – Х.: Рад. школа, 1935. – 248 с.
5. Боровицкий П.И. Методика природознания в средней школе. Підручник для вищих пед. учбових закладів і вчителів середніх шкіл. – Х.: Рад. школа, 1935. – 244 с.
6. География в неполной средней школе: инструктивно-методическое письмо. – М., 1936. – 46 с.
7. Программы средней школы. Биология. Геология. Минералогия. – М.: Наркомпрос РСФСР, 1939. – 48 с.
8. Програми середньої школи. Географія. V-IX класи. – К.: Радянська школа, 1937. – 84 с.
9. Програми середньої школи. Географія. V-IX класи. – К.: Радянська школа, 1939. – 78 с.
10. Баранский М.М. Экономическая география РСФСР. Підручник для 8 класу середньої школи. – К.: Рад. школа, 1954. – 392 с.
11. Витвер И.А. Экономическая география зарубежных стран / Под. ред. В.П. Максаковского. – М.: Просвещение, 1967. – 542 с.
12. Иванов Г.И. География частей света и наиболее важных стран (без РСФСР). Підручник для 6-го класу семирічної та середньої школи. Вид. 6-е. – К.: Львів: Держучпедвидав, 1947. – 202 с.
13. Машинописный рукопис підручника географії Терехова, Ерделі для 4 класу, частина II, 1933 р. // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп.11. – Спр. 1933-1941. – Арк. 120.
14. Терехова Л.Г., Ерделі В.С. Географія. Частина 2-а. Підручник для 4-го класу початкової школи. – К.: Рад. школа, 1933. – 178 с.
15. Терехова Л.Г., Ерделі В.С. Географія. Підручники для початкової школи. – Харків-Одеса: Рад. школа, 1933. – 128 с.
16. Терехова Л.Г., Эрдели В.С. География. Учебник для 4 класса. – Изд. 13-е. – М.: Учпедгиз, 1947. – 124 с.
17. Методичний лист до осінніх учительських конференцій 1936 року. – Х.: Рад. школа, 1936. – 28 с.
18. Баранский И.Н. Методика преподавания экономической географии. – М.: Учпедгиз, 1960. – 160 с.
19. Барков А.С., Половинкин А.А. Физическая география. Підручник для 5 класу. – К.: Рад. школа, 1935. – 84 с.
20. Машинописный рукопис підручника з фізичної географії Синицького для 5 класу середньої школи, 1933 р. // ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп.11. – Спр. 1933-1941. – Арк. 145.
21. Синицкий Л.Д. Физическая география. Учебник для 5-го кл. средней школы. – М.: Учпедгиз, 1934. – 144 с.

Матеріал надійшов до редакції 08.01. 2008 р.

Шоробура И.М. Становление системы школьного географического образования в Украине в 1934-1940 гг.

В статье рассматривается становление системы школьного географического образования в Украине в 1934-1940 гг. Анализируется построение географических курсов в школе. Уделяется внимание вопросам усовершенствования школьного географического образования этого периода. Изучается учебно-методическое обеспечение преподавания географии в исследуемый период.

Shorobura I.M. Formation of School Geographical Education in Ukraine in 1934-1940.

The article discovers the formation of school geographical education in Ukraine in 1934-1940. The school geography courses structure are analysed. The attention is given to the questions of school geographical education improving of that period. The methodological base of teaching geography at school within the discovered period is analysed.